

РОЗДІЛ 7 ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО

УДК 821.161.2'682/2"19" (043.3)

DOI <https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2021.20.1.23>

ПРОБЛЕМА «ТІСНОГО ЧАСУ» ЯК ЧИННИК МОДЕЛЮВАННЯ ФІКЦІЙНОЇ СВІДОМОСТІ ПЕРСОНАЖА В ДРАМІ І. КОЧЕРГИ «МАЙСТРИ ЧАСУ»

THE PROBLEM OF "INTENSE TIME" AS A FACTOR OF PERSONAGE'S FICTION CONSCIOUSNESS MODELING IN A PLAY OF I. KOCHERGA "MASTERS OF TIME"

Атаманчук В.П.,

orcid.org/0000-0002-5211-2480

доктор філологічних наук, доцент,

провідний науковий співробітник відділу інформаційно-дидактичного моделювання
Національного центру «Мала академія наук України»

Статтю присвячено дослідженню засобів та способів художнього втілення концепції «тісного часу» І. Кочерги в контексті художнього конструювання свідомості дійових осіб у п'єсі «Майстри часу». Досліджено параметри моделювання фікційної свідомості персонажів як явища, що змінюється в часі під впливом зовнішніх перетворень, які сприяють формуванню нових рівнів осягнень дійових осіб; простежено взаємозв'язок фікційної свідомості персонажів та зовнішнього фікційного світу на рівні здійснюваних змін. Акцентовано увагу на особливостях самоідентифікації дійових осіб та їх репрезентації в сприйнятті інших персонажів драми як релевантних способів фіксації внутрішніх трансформаційних процесів, визначених різною інтенсивністю зовнішніх подій у різні проміжки часу.

Визначено способи репрезентації «тісного часу» у творі за допомогою зображення різних рівнів динаміки: дії та вчинки детермінуються їх перебуванням у межах залізничної станції; простір залізничної станції стає проєкцією масштабних перетворень, які впливають на індивідуальну трансформацію дійових осіб, що характеризується умовною статичністю.

З'ясовано, що за допомогою використання багатоманітних драматичних колізій та перипетій драматург увиразнює різну ритмічність художнього часу в п'єсі. Різний ритм протікання часу виступає як засіб опосередкованого моделювання фікційної свідомості персонажів, оскільки письменник підкреслює здатність дійових осіб осягати головні принципи буття через установлення відповідностей між окремими подіями, їх репрезентацією в часі та просторі, а також реакціями самих персонажів. Визначено, що зовнішні перетворення змінюють звичні часові координати існування дійових осіб, оскільки відбувається концентрація окремих подій у визначених часових проміжках, унаслідок чого у фікційній свідомості персонажів формується ідея керування часом, яка має уможгливий характер.

Ключові слова: персонаж, фікційна свідомість персонажа, моделювання фікційної свідомості персонажа, ментальний простір, категорія часу, концепція «тісного часу», драма, драматичний конфлікт, драматична дія.

The article is devoted to the study of the means and methods of artistic embodiment of the "intense time" concept by I. Kocherga in the context of personage's consciousness artistic construction in the play "Masters of Time". The parameters of characters' fictional consciousness modeling as a phenomenon that changes over time under the influence of external transformations that contribute to the formation of new levels of personages' comprehension are studied; the correlation between the characters' fictional consciousness and the external fictional world at the level of performed changes is traced. Emphasis is placed on the peculiarities of personages' self-identification and their representation in the perception of other characters of the drama as relevant ways of fixing internal transformation processes, determined by different levels of intensity of external events at different periods of time.

Methods of representation of "intense time" in the play are determined by depicting different levels of dynamics: personages' actions and deeds are determined by their stay at the railway station; the space of the railway station becomes a projection of large-scale metamorphosis that affect the individual transformation of heroes, which is characterized by conditional statics.

It has been found that by using a variety of dramatic collisions and vicissitudes, the playwright emphasizes the different rhythmicity of the artistic time in the play. Different rhythms of time are a means of characters' indirect fictional consciousness modelling, as the writer emphasizes the ability of personages to comprehend the main principles of life by establishing correspondences between individual events, their representation in time and space, and reactions of characters themselves. It is determined that external transformations change the usual temporal coordinates of the personages' existence, as there is a concentration of individual events in certain time intervals. As a result, the idea of time management, which has a speculative character, is formed in the fictional consciousness of the characters.

Key words: personage, personage's fictional consciousness, modeling of personage's fictional consciousness, mental space, category of time, the concept of a "intense time", drama, dramatic conflict, dramatic action.

Постановка проблеми. Способи моделювання фікційної свідомості персонажа в драмі І. Кочерги «Майстри часу» крізь призму категорії часу аналізуються за допомогою когнітивного методу з метою визначення теоретичних засад функціонування та художніх репрезентацій свідомості персонажа.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Драматургія І. Кочерги ставала об'єктом наукових досліджень багатьох літературознавців, серед яких варто назвати В. Агеєву [1], Н. Андріанову [2], О. Бодика [4], О. Бондарєву [5], В. Брюховецького [6] З. Голубєву [7], М. Кудрявцева [9], Н. Кузякіну [10], М. Ласло-Куцюк [11], Т. Свербілову [13], С. Хороба [15]. Дослідники приділяли увагу вивченню стильових особливостей творчості драматурга, модерністської спрямованості його художніх пошуків, своєрідності архітекtonіки і поетики драм письменника. Водночас у працях науковців увиразнюється вивчення філософських аспектів творчості І. Кочерги, що найяскравіше простежується на прикладі художньо реалізованої письменником концепції «тісного часу». Дослідники вивчали способи художнього вираження ідеї драматурга про різне протікання часу в різних обставинах.

Для розгляду особливостей моделювання фікційної свідомості персонажа важливими є праці в галузі когнітивного літературознавства Д. Кон [16], М. Флудернік [17], А. Палмера [19], що передбачають аналіз художніх творів крізь призму когнітивних процесів, а також дослідження М. Флудернік [17], А. Нюннінга, Р. Зоммера [18], у яких теоретичні досягнення когнітивного літературознавства транспонуються на вивчення драматургії.

Постановка завдання. Завдання цієї розвідки – встановити взаємовідповідності проблеми «тісного часу» та способів моделювання фікційної свідомості персонажів, а саме визначити внутрішні та зовнішні параметри конструювання фікційної свідомості дійових осіб відповідно до різновимірному плину часу, втіленого в конкретних епізодах, ситуаціях та в художній структурі твору «Майстри часу».

Виклад основного матеріалу. Окреслена проблема аналізується на основі такого тлумачення поняття фікційної свідомості: «фікційна свідомість персонажа постає у вигляді сконструйованої автором твору здатності героя усвідомлювати внутрішні та зовнішні реалії в комплексах і системах їх кореляцій, що зумовлює формування мережі визначених смислів, яка детермінує ідентифікацію та дії персонажа в межах фікційного світу» [3, с. 115].

Моделювання фікційної свідомості персонажів у драматичних творах І. Кочерги супроводжується використанням складних кореляцій між перетвореннями, які відбуваються у внутрішній та зовнішній реальності дійових осіб. Драматург створює складну систему різнорівневих причинно-наслідкових зв'язків, які безпосередньо (у вигляді окремих осягнень дійових осіб, пізнання визначеної інформації, досягнення певного рівня розуміння тощо) чи опосередковано (у вигляді загального плину подій, деяких ситуацій, внутрішніх станів, що частково впливають чи поступово підштовхують героїв до осмислення якихось конкретних феноменів тощо) відображаються у фікційній свідомості персонажів.

Розгляд категорії часу як такої, що структурує свідомість, ґрунтується на узагальненнях, які стосуються принципів репрезентації фікційної свідомості дійових осіб у творах драматурга, ураховуючи стильові параметри, що впливають на добір засобів і способів художнього вираження. «Фікційна свідомість дійових осіб, заломлюючись крізь призму філософських та метафізичних символів у драматичних творах І. Кочерги і М. Куліша, утворює багатовимірні проєкції, які координуються з різними процесами у фікційній свідомості персонажів, що охоплюють зовнішнє сприйняття, інтеріоризацію, осягнення закономірностей, утворення нових кореляцій, ускладнення системи смислових та образних співвідношень. Багатозарові символи розкривають смисли через інші смисли, що створює розгалужену мережу ізоморфних образів та понять як структурних компонентів реальності, спроєктованої фікційною свідомістю героїв. Драматичний конфлікт розгортається через протиставлення різних ментальних просторів у фікційній свідомості персонажів» [3, с. 309–310].

У соціально-філософській драмі «Майстри часу» письменник фіксує перетворення у фікційній свідомості дійових осіб твору, які відбувалися під впливом зовнішнього світу, детермінувалися реакціями героїв на дію зовнішніх сил, формувалися внаслідок рішень, які вони ухвалювали, і вчинків, які вони здійснювали. Н. Кузякіна, характеризуючи твори І. Кочерги, фокусує увагу на ігровому первні, який, з одного боку, демонструє дію свідомості самого автора, що оперує всіма явищами в просторі художнього твору, а з іншого – визначає рівні і способи взаємодії всіх елементів твору. Дослідниця стверджує: «У п'єсах його цікавила свідома гра людьми, речами, всім, що можна обіграти на сцені, в слові, жесті,

рухах. Ці особливості поетики Кочерги повністю відбилися і в «Майстрах часу» [10, с. 145].

Назва драми втілює поняття абстрактних перетворень, які відбуваються на різних рівнях під впливом керованих змін, здійснюваних унаслідок керованого втручання в плин часу. Водночас абстрактні маніпуляції з плином часу мають конкретизовані наслідки. Відображені у творі зміни здійснюються за допомогою поступового заміщення містичних параметрів ідеологічними, що відбуваються на тлі глибинних особистісних і соціальних зрушень. Письменник демонструє процеси у фікційній свідомості персонажів, які стають наслідком змін, зумовлених плином часу. «У драмі відбувається постійне зіставлення видимих контурів подій і їх прихованого смислу, який розкривається в процесі функціонування фікційної свідомості персонажів, що призводить до поступового корегування пропорцій між горизонтом очікувань дійових осіб, сформованим на основі обмеженої зовнішньої інформації та поверхових реакцій, і реальними фактами» [3, с. 262].

З розвитком дії автор змінює початковий смисл поняття «майстер часу», яке асоціювалося з образом Карфункеля та його загадковими вміннями бачити крізь час. Письменник спрямовує увагу на революційних майстрів часу, здатних віддзеркалювати ритми доби та змінювати складні конфігурації суспільного буття. Відображаючи такі зміни, письменник утверджує ідею домінування масової свідомості над особистою та позбавляє подібні вияви загадковості і незрозумілості.

Основним місцем розгортання подій у творі є залізнична станція, що символізує безперервну динаміку тих внутрішніх перетворень, які переживають персонажі драми, пересуваючись у просторі та переживаючи різні зміни станів фікційної свідомості і буття. У цьому контексті особливого значення набуває теорія тісного часу, відповідно до принципів якої розгортається драматична дія. Композиція твору зумовлюється відтворенням «різної концентрації подій у різні часові проміжки, що визначає певні алгоритми реагувань на наслідки, визначені обставинами, станами фікційної свідомості дійових осіб та взаємовпливами» [3, с. 263].

О. Бондарева визначає оригінальність осмислення проблем часу, притаманну творам письменника: «у п'єсах І. Кочерги «містичним», релятивним, суб'єктивним було авторське сприйняття часу» [5, с. 5]. Сам драматург так сформулював одне з найважливіших художніх завдань у драмі «Майстри часу», яке стає підвалиною концепції «тісного часу», втіленої в драмі: «Щоб показати

драматично час, – думав я собі, – треба його взяти в дуже напружених, дуже загострених обставинах» [8, с. 32]. Через напруженість зображених обставин письменник демонструє різні стани фікційної свідомості персонажів у конкретних моментах та окреслює варіанти подальшого розвитку всієї драматичної ситуації залежно від вибору дійових осіб.

Драматург демонструє внутрішні зміни у фікційній свідомості персонажів, окреслюючи зовнішні та внутрішні чинники, які визначають їхні дії в художньому просторі. Водночас дії персонажів конституюють цей художній простір як сукупність певних зовнішніх видозмін (унаслідок взаємодій героїв, реагувань на зовнішні обставини) та внутрішніх перетворень, що формуються через осягнення персонажами тих процесів, які відбуваються у їхній фікційній свідомості. І. Кочерга репрезентує проблему тісного часу як систему визначених взаємовідповідностей зовнішніх реалій та віддзеркалень у свідомості персонажів, а також визначених причинно-наслідковими зв'язками.

Моделювання фікційної свідомості таємного радника і доктора механіки Карфункеля відбувається через увиразнення вагомих суперечностей між його самосприйняттям та самовираженням на рівні емоцій, оскільки ці контрверсії впливають на розвиток тих конфліктних ліній, які безпосередньо пов'язані з концепцією «тісного часу». Проблема часу, насиченого подіями в нелінійній репрезентації, але з виразними причинно-наслідковими зумовленостями, визначається складною системою взаємодій нематеріальних факторів, що формують нову буттєву парадигму дійових осіб. У цьому контексті цікавими є міркування В. Суходольського: «У своїх п'єсах Кочерга, як правило, брав значні події, які зумовлювали критичні моменти в житті героїв, вимагаючи альтернативних рішень» [14, с. 128].

Під час конфлікту з Карфункелем конструювання фікційної свідомості Юркевича відбувається через увиразнення його перебільшених емоцій, не підкріплених розумінням істинної суті, та непомірну концентрацію на прагненні, у залежність від якого персонаж поставив своє майбутнє. Карфункель показує Юркевичу слабкість його позиції в теперішньому часі, яка стала результатом відмови героя від цілеспрямованої діяльності в минулому.

Подальший розвиток конфлікту відбувається через увиразнення різних рівнів сприйняття за допомогою зображення окремих дій Карфункеля, які мають символічне значення внаслідок оперу-

вання певними поняттями, предметами, що не мають прямих причинно-наслідкових, логічних зв'язків із драматичною ситуацією; за допомогою окреслення внутрішніх механізмів, причин того становища, в якому опинився Юркевич через відсутність чітких життєвих пріоритетів. Своєрідність конфлікту виявляється в тому, що безпосереднього протистояння між Карфункелем та Юркевичем надалі не відбувається. Проте цей конфлікт спричинює внутрішній розкол у фікційній свідомості Юркевича, який проходить через низку перипетій, що вимагають від персонажа активних дій та активізують його внутрішні суперечності.

Моделювання фікційної свідомості персонажа у творі відбувається через відображення внутрішніх змін та їх фіксації на певних етапах у вигляді модифікованих систем поглядів та нових поведінкових алгоритмів дійових осіб. Важливу композиційно-сміслову роль у цьому контексті відіграють повторювані драматичні ситуації в різних часових координатах.

Завершення семирічного проміжку часу символічно співвідноситься з його початком за рахунок зображення тих самих дійових осіб у подібній ситуації. Проте окремі зовнішні подібності, як і вся ситуація загалом, набувають нового внутрішнього змісту. Циклічно повтореній зустрічі окремих персонажів (насамперед Юркевича та Карфункеля) драматург надає роль смислового та художнього центру драми. Створивши драматичну інтригу, автор розкриває внутрішні механізми її реалізації через зіставлення станів фікційної свідомості дійових осіб, зокрема екзальтації Юркевича під час першої зустрічі, внаслідок якої він зосереджувався лише на розрізненних фрагментах реальності, та спостережливості Карфункеля, який споглядав внутрішні взаємозв'язки явищ і подій. А. Матющенко акцентує увагу на внутрішніх змінах, через які проходить Юркевич: «У другій дії, яка відбувається за часів громадянської війни, внутрішні пошуки героя, незважаючи на стрімке розгортання сюжету, також відіграють центральну сміслову роль» [12, с. 51].

Проблему «тісного часу» драматург представляє у двох проекціях – індивідуальній та суспільній. Практичне втілення теорії тісного часу в індивідуальних вимірах відбувається в процесі розвитку та нагромадження окремих епізодів у житті Юркевича, що окремими гранями вписується в суспільну проекцію проблеми «тісного часу» на рівні революційних змін, що призводить до трансформації зовнішньої дійсності.

Автор також наділяє Юркевича прогностичними функціями, які стають результатом переосмислень, здійснених персонажем у процесі індивідуального здобуття досвіду в межах «тісного часу» та спостережень за суспільними подіями в умовах інтенсифікації зовнішніх подій. Тому з розвитком конфлікту, що виходить на рівень екзистенціального протистояння, Юркевич та Карфункель умовно міняються ролями.

Відображаючи фікційну свідомість Карфункеля, драматург підкреслює здатність персонажа відчувати окремі обриси подій у контексті теорії «тісного часу». Таке часткове сприйняття героя сприяє формуванню його неусвідомленої залежності від складних конфігурацій обставин, що набувають глобальних масштабів. Автор поєднує розширення масштабів зображення зі звуженням сприйняття конкретного персонажа, що стає наслідком фіксації уваги на окремих аспектах дійсності. Моделювання фікційної свідомості героя відбувається за допомогою творення паралельних площин відображення зовнішньої реальності та концепцій персонажа про цю реальність, дійсного плину часу та його ідей про перебіг подій у часі. Драматург показує прагнення Карфункеля уніфікувати алгоритми вимірювання часу безвідносно до тих подій, які матеріалізуються, що сприяє формуванню ілюзорних уявлень.

Висновки. Проблема «тісного часу» активується через зображення різних рівнів динаміки в драмі: інтенсивний рух дійових осіб умовно визначається місцем перебування в межах залізничної станції; у просторі залізничної станції зображуються глобальні перетворення, які абсорбують будь-які індивідуальні зміни, що характеризуються відносною статичністю; простір залізничної станції стає віддзеркаленням масштабних трансформаційних процесів, які набувають абстрактного вираження завдяки зміщенню уваги персонажів у сферу інтерпретації ідей та прогнозування результатів їх утілення.

За допомогою численних драматичних колізій та перипетій письменник підкреслює різну ритмічність художнього часу у творі. Водночас різний ритм протікання часу є засобом опосередкованого модифікування фікційної свідомості дійових осіб, оскільки автор наділяє їх потребами та здатностями відшукувати основоположні принципи їх існування через установлення відповідностей між окремими подіями, репрезентацією в часі та просторі, а також реакціями самих персонажів. Революційні перетворення змінюють звичні часові координати буття дійових осіб, оскільки відбувається концентрація окремих

подій у визначених часових проміжках, унаслідок чого у фікційній свідомості персонажів формується ідея керування часом, яка має уможгливий характер.

Реалізація концепції «тісного часу» в драмі І. Кочерги здійснюється у двох напрямках. Перший напрям представляє індивідуальний варіант утілення через фікційну свідомість Карфункеля. Цей персонаж трансліює ідеї керування часом, що мають різні рівні та ступені реалізації в зов-

нішньому світі. Другий напрям визначається акумулюванням ідей про інтенсифікацію часу в колективній свідомості. Автор поступово переміщує увагу з індивідуальних досягнень Карфункеля, які з розвитком драматичної дії стають цілком нерелістичними, на формування нового рівня колективного усвідомлення, репрезентованого різними персонажами, яке базується на матеріалізованому вираженні ідей про керування часом у вигляді конкретних дій у визначених обставинах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Агеева В. Портрет модерніста в соцреалістичному інтер'єрі. *Стильові тенденції української літератури ХХ століття*. Київ : ПЦ «Фоліант», 2004. С. 181–207.
2. Андрианова Н.М. Иван Кочерга. Літературний портрет. Київ : Державне видавництво художньої літератури, 1963. 102 с.
3. Атаманчук В.П. Моделювання фікційної свідомості персонажа в українській драматургії 20-50-х років ХХ ст. : дис. ... д. філол. н. : 10.01.01, 10.01.06. Київ : Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2020. 467 с.
4. Бодик О.П. Проблематизація модерністських течій у художньо-естетичних пошуках Івана Кочерги : автореф. дис. ... канд. філол. н. : 10.01.01. Дніпропетровськ : Дніпропетровський національний університет, 2003. 17 с.
5. Бондарева О. «Мов виноград у золоту чашу, вино словес він проливає в світ... ». *Кочерга І. Вибрані твори / передм. О. Бондаревої*. Київ : Сакцент Плюс, 2005. С. 5–24.
6. Брюховецький В. Иван Кочерга. *Кочерга І. Драматичні твори*. Київ : Наукова думка, 1989. С. 5–26.
7. Голубєва З. С. Иван Кочерга. Нарис життя і творчості. Київ : Дніпро, 1981. 191 с.
8. Кочерга І. У майстерні драматурга. *Кочерга І. Радість мистецтва. Збірник театральної публіцистики. Рецензії, статті, промови*. Київ : Мистецтво, 1973. С. 31–34.
9. Кудрявцев М. Драма ідей в українській новітній літературі ХХ ст. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 1997. 272 с.
10. Кузякіна Н. Драматург Иван Кочерга. Київ : Радянський письменник, 1968. 329 с.
11. Ласло-Куцюк М. Ключі до театру Івана Кочерги. *Ласло-Куцюк М. Шукання форми. Нариси з української літератури ХХ ст.* Бухарест : Критеріон, 1980. С. 267–296.
12. Матющенко А. Романтик у лабетах залізної доби. Шлях драматурга Івана Кочерги до його шедеврів «Свіччине весілля» та «Майстри часу». *Дивослово*. 2010. № 12. С. 48–52.
13. Свербілова Т., Скорина Л. Українська драма 30-х рр. ХХ ст. як модель масової культури та історія драматургії у постатях. Черкаси : Маклаут, 2007. 384 с.
14. Суходольський В. Талановитий майстер драми (До 75-річчя з дня народження Івана Кочерги). *Вітчизна*. 1956. № 10. С. 126–129.
15. Хороб С. І. Діалоги у відсвіті слова. (Українська драматургія в типологічних зіставленнях). Івано-Франківськ : Місто НВ, 2013. 308 с.
16. Cohn D. *Transparent Mind. Narrative Modes for Presenting Consciousness in Fiction*. Princeton, New Jersey : Princeton University Press, 1978. 331 p.
17. Fludernik M. *Towards a 'Natural' Narratology*. London; New York : Taylor & Francis e-Library, 2005. 349 p.
18. Nunning A., Sommer R. *Diegetic and Mimetic Narrativity: Some Further Steps towards a Transgeneric Narratology of Drama. Theorizing Narrativity / edited by John Pier, Jose Angel Garcia Landa*. Berlin; New York : Walter de Gruyter, 2008. P. 331–354.
19. Palmer A. *Fictional Minds*. Lincoln and London : University of Nebraska Press, 2004. 275 p.